

Structural Criticism of the Method of Dictionary Writing in “Dehkhoda Dictionary”

Ali Safipour^{1*}

Abstract

As the largest lexicographic program of the Persian language, the Dehkhoda Dictionary has played a fundamental role in establishing and transmitting the lexical heritage of the Persian language from one generation to another. Despite the reference status of this work, its internal structure has been less critically examined from a lexicographic perspective. The present study, with the approach of structural criticism, has analyzed the internal structure of the Dehkhoda Dictionary in seven main areas including phonetics, etymology of words, the method of selecting headwords, the structure of entries, combinations, the system of intratextual references, and the method of citing extratextual sources. The research method is descriptive-analytical and based on library data, and the analyses have been conducted based on purposeful sampling of selected entries. The findings show that the Dehkhoda Dictionary, although unique and extensive in terms of the richness of linguistic data and textual evidence, faces confusion and disorganization in terms of lexicographic structure. This study, while explaining the structural confusions of the Dehkhoda Dictionary, provides a basis for a critical review and comprehensive editing of its structure, in order to maintain the position of the Dehkhoda Dictionary as the most comprehensive contemporary Persian dictionary.

Keywords: Dehkhoda Dictionary; Persian language dictionaries; structural criticism; lexicography; entry writing.

Extended abstract

1. Introduction

As the largest and most influential Persian lexicographic program in the contemporary century, Dehkhoda's Dictionary has a unique place in Persian history and literature. The unparalleled breadth of vocabulary, the diversity and abundance of linguistic evidence, and the reliance on literary and historical texts have made this work an obvious reference in literary, linguistic, and historical studies. In a way, many subsequent dictionaries have directly or indirectly benefited from its data. However, the magnitude of this work has not led to its internal structure being examined systematically and critically, based on scientific lexicographic criteria. The main issue of the present study is to what extent Dehkhoda's Dictionary has internal coherence, information systematization, and equality with the scientific

1. Assistant Professor of Iranology, Department of Geography, Tourism and Iranology, Guilan University, Raht. Iran. (safipour@guilan.ac.ir)

principles of lexicography, from the perspective of the lexicographic structure that Dehkhoda intended.

Given that in the compilation stage of the dictionary, the style and the non-binding nature of the code and the writing of entries have emerged in the structure of this work due to the knowledge, experience and different authors. In addition, the difference between the entries compiled during Dehkhoda's lifetime and the sections compiled after that has added to the complexity of this dictionary. The present study, with the fundamental elements of the structure of the Dehkhoda dictionary, attempts to explain an analytical picture of the structure and internal system of the Dehkhoda dictionary.

2. Theoretical framework

In the tradition of modern Persian lexicography, which was established by the scientific and methodical efforts of Ali Akbar Dehkhoda in the past century, the main goal was to create a coherent structure, based on a precise alphabetical order, along with the separation of meanings and systematic citation; a framework that found institutional form in Dehkhoda's dictionary. However, in the long process of compiling the work, especially due to the large number of collaborators and the gradual accumulation of materials, the initial coherence in many entries was weakened and caused disorder in the dictionary. This structural rupture is itself the subject of criticism of this dictionary based on the theoretical framework of Dehkhoda's method of working in lexicography.

3. Methodology

This research is of a descriptive-analytical type and is based on the structural criticism and review approach in lexicography. The data collection method is library-based and the latest printed and software edition of the Dehkhoda dictionary (1998) has been used. In the first step, the structure of the entries has been taken and formulated based on a model defined in the dictionary itself. This pattern includes the title or headword, entry recording, language and grammatical identity, meaning, meaning document, evidence, source of evidence, combinations, sources, and references.

In the latter stage, purposeful and diverse samples of entries were selected to measure their level of equality with the pattern defined in the dictionary. These samples, as indicators of qualitative analysis, provided the possibility of assessing the level of internal coherence, uniformity of information, and structural efficiency of the entries. The analyses were conducted in seven main axes: phonetics or recording of words, etymology, method of selection and formation of headwords, generality and internal organization of entries, combinations, system of intratextual references, and method of citing sources and extratextual sources. In each axis, with reference to specific examples, the existing shortcomings and inconsistencies were examined and shown.

4. Results & Discussion

The findings show that the Dehkhoda Dictionary, despite its unparalleled richness of linguistic data and textual evidence, is faced with confusion and disorganization in terms of lexicographic structure. In the field of phonetics, the necessary uniformity and stability in the recording of words is not observed, and sometimes different forms of a word are identified without a system. In etymology, the information provided is also not uniform, and in some entries, the roots have been identified, but in some cases, such information is also omitted or incomplete.

In the field of thesaurus selection and structure of entries, the difference in the sizes of entries, the dispersion of meanings, marginalization, and the failure to examine the meanings in a main entry are prominent issues. Sometimes the meanings of a word appear in separate entries, and semantic coherence has been lost. Also, in some entries, supplementary information and long explanations have replaced the well-defined structure, making it difficult to retrieve information.

In the section on combinations, there is no clear and consistent criterion for inserting or deleting combinations. The in-text citation system also faces shortcomings such as the lack of reference entries, inappropriate or distant references, references to polynomial characters without uniform organization, references to previous and subsequent entries, and the deletion of intermediate references; which confuses the user in the process of searching for information.

In the area of extratextual sources and citations, there are also numerous inconsistencies: the lack of clarity of the source, general and inadequate citations, differences in the method of citing (footnotes or in-text), the omission of intermediate sources, the failure to include the source in the main entry, the absence of references in some cases, the inclusion or exclusion of page numbers, excessive mention of pages or citations, and even unnecessary citations or excessive references to dictionaries. This set of inconsistencies and shortcomings shows that the lack of a written and binding style, as well as the differences in the pen and experience of the authors of the entries, have had a direct impact on the final structure. In summary, the structural analysis shows that the Dehkhoda dictionary is influenced by the individual collection style and personal tastes of the authors rather than being a function of a unified system based on scientific principles of dictionary writing. Although this was considered natural during the period of the work's formation, it has created serious challenges in relation to the standards of contemporary lexicography.

5. Conclusions & suggestions

The present study showed that the Dehkhoda Dictionary, despite its unparalleled status in the history of Persian lexicography, does not have a systematic and unified coherence from the perspective of its internal structure. The observed disorders at various levels, from phonetics and etymology to entry, referencing and citation, indicate that this comprehensive dictionary requires structural revision. This criticism is not aimed at reducing the historical and scientific value of the Dehkhoda Dictionary, but rather with the approach of critical rereading and improving its efficiency.

Accordingly, a comprehensive revision and editing of the structure of the Dehkhoda Dictionary, while preserving its historical authenticity and the richness of its data, can pave the way for transforming this great work into a coherent, systematic cultural work that is in line with contemporary research needs. Such an action will ensure the continuity of the authoritative position of this work and elevate it from the level of a historical legacy to a dynamic and efficient position in the Persian language knowledge system.

Select Bibliography

- Anvari, Hasan. *Farhang-e Bozorg-e Sokhan (The Great Sokhan Dictionary)*. Under the supervision of Hasan Anvari, Tehran: Sokhan, 2003. [In Persian].
- Dehkhoda, Ali Akbar. 1998. *Loghat-nameh-ye Dehkhoda (Dehkhoda Dictionary)*, Tehran: Dehkhoda Dictionary Institute, 1998. [In Persian].
- Ehteshami, Shole. "Citation Analysis of the Entries of Non-Personal Historical Proper Nouns in the Dehkhoda Dictionary." *Journal of Librarianship*, 2003, 37, 40, 173–199. [In Persian].
- Mirshamsi, Maryam Dehkhoda and the Dictionary. Tehran: Nashr-e Qatreh, 2024 [In Persian].
- Mo'in, Mohammad. *Mazdayasna and Persian Literature*, Tehran: University of Tehran Press, 1947. [In Persian].
- Mo'in, Mohammad. *Farhang-e Farsi (Persian Dictionary)*, 18th edition, Tehran: Amir Kabir Publications, 2001. [In Persian].
- Mosahab, Gholamhossein. *Dāyerat al-Ma'āref-e Fārsi (Persian Encyclopedia)*, Tehran: Amir Kabir Publications, 2002. [In Persian].
- Ostadi, Reza. "Deficiencies and Weaknesses in the Dehkhoda Dictionary." *Kayhan-e Andisheh*, June–July 1998, nos. 78–79, 5–31. [In Persian].
- Persian Orthography: Approved by the Academy of Persian Language and Literature*, Tehran: Academy of Persian Language and Literature, 2010. [In Persian].
- Sadeghi, Ali Ashraf. "Methods of Lexicography in the Dehkhoda Dictionary." *Farhang-nevisi (Lexicography)*, *Academy Special Issue*, 2009, 2, consecutive no. 2, 2–39. [In Persian].

How to cite:

Safipour A. Structural Criticism of the Method of Dictionary Writing in "Dehkhoda Dictionary". *Zaban Farsi va Guyeshhay Irani*. 2026; 2(20): 115-138.. DOI:10.22124/plid.2026.32870.1751

Copyright:

Copyright for this article is retained by the author(s), with first publication rights granted to *Zaban Farsi va Guyeshhay Irani (Persian Language and Iranian Dialects)*. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the original work is properly cited.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۱/۰۹
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۲/۲۷
صفحات: ۱۱۵-۱۳۸

نقد ساختاری شیوه فرهنگ‌نویسی در لغت‌نامه دهخدا

علی صفی‌پور^۱

چکیده

لغت‌نامه دهخدا به‌عنوان بزرگ‌ترین برنامه فرهنگ‌نگاری زبان فارسی، نقشی بنیادین در تثبیت و انتقال میراث واژگانی زبان فارسی از نسلی به نسل دیگر ایفا کرده‌است. با وجود جایگاه مرجع این اثر، ساختار درونی آن کمتر از منظر فرهنگ‌نگاری بررسی انتقادی شده‌است. پژوهش حاضر با رویکرد نقد ساختاری، به تحلیل ساختار درونی لغت‌نامه دهخدا در هفت محور اصلی شامل آوانگاری، ریشه‌شناسی واژگان، شیوه گزینش سرواژه‌ها، ساختار مدخل‌ها، ترکیب‌ها، نظام ارجاع‌دهی‌ها درون‌متنی و شیوه استناد به منابع برون‌متنی پرداخته‌است. روش تحقیق توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر داده‌های کتابخانه‌ای است و تحلیل‌ها براساس نمونه‌گیری هدفمند از مدخل‌های گزیده انجام شده‌است. یافته‌ها نشان می‌دهد که لغت‌نامه دهخدا، اگرچه از دیدگاه غنای داده‌های زبانی و شواهد متنی بی‌مانند و گسترده است، اما از نظر ساختار فرهنگ‌نگاری با آشفتگی‌ها و نابه‌سامانی‌هایی روبه‌روست. این مطالعه ضمن تبیین آشفتگی‌های ساختاری لغت‌نامه دهخدا، زمینه‌ای برای بازنگری انتقادی، و ویرایشی همه‌جانبه ساختار آن، برای نگاه‌داشت جایگاه لغت‌نامه دهخدا - به‌عنوان جامع‌ترین فرهنگ فارسی معاصر - فراهم می‌آورد.

واژگان کلیدی: لغت‌نامه دهخدا؛ فرهنگ‌های زبان فارسی؛ نقد ساختاری؛ فرهنگ‌نگاری؛ مدخل‌نویسی

۱- مقدمه

۱-۱- بیان مسأله

لغت‌نامه دهخدا بزرگ‌ترین و تأثیرگذارترین اثر فرهنگ‌نگاری زبان فارسی در سده معاصر به‌شمار می‌رود و از دیدگاه گستره واژگانی، تنوع شواهد زبانی و اتکای گسترده بر متون ادبی و تاریخی، جایگاهی یگانه در تاریخ زبان فارسی دارد. این اثر نه‌تنها مرجعی مهم و اثرگذار در مطالعات ادبی و زبانی بوده، بلکه بسیاری از فرهنگ‌های پس از آن نیز در زبان فارسی بر داده‌های این اثر استوار شده‌است. با این روی، اهمیت و مرجعیت لغت‌نامه دهخدا سبب نشده‌است که ساختار درونی آن به‌گونه‌ای روشمند و انتقادی بررسی شود.

فرهنگ‌نویسی نوین، نه در قالب سنتی آن، به‌ویژه پس از شکل‌گیری و گسترش مطالعات فرهنگ‌نگاری کاربردی، معیارهای مشخصی را برای سازمان‌دهی اطلاعات واژگانی مطرح کرده است؛ معیارهایی که شامل شیوه آوانگاری، نظام ریشه‌شناسی، اصول انتخاب و ترتیب سرواژه‌ها، ساختار مدخل‌ها، شیوه ارجاع به مدخل‌های دیگر، و نوع استناد به منابع و مآخذ بیرونی است. این مؤلفه‌ها نقش تعیین‌کننده‌ای در کارآمدی، شفافیت و قابلیت استفاده یک فرهنگ دارند و نبود انسجام در هر یک از آن‌ها می‌تواند به ابهام، تکرار یا اختلال در بازیابی اطلاعات منجر شود. دهخدا که آشنا به فرهنگ‌نویسی بوده و در این راه گویا به دلیل تسلط بر زبان فرانسه، فرهنگ‌های فرانسوی را الگوی خود قرار داده بود، تلاش کرده‌است در لغت‌نامه برپایه این الگو پیش برود. با این روی، لغت‌نامه را دهخدا به تنهایی ننوشته یا همه مدخل‌ها را او ساماندهی نکرده‌است، از سویی، برای همکاران جدید لغت‌نامه هم شیوه‌نامه نوشتاری وجود نداشت که مؤلفان با پیروی از آن به تدوین لغت‌نامه بپردازند (صادقی، ۱۳۸۸: ۳). بر این پایه، ساختار بخش قابل توجهی از لغت‌نامه دهخدا بیش از آنکه بر اصول روشمند فرهنگ‌نویسی مورد نظر دهخدا باشد، متأثر از سنت فرهنگ‌نویسی کلاسیک با رویکرد دانشنامه‌ای و شیوه گردآوری فردی است.

از آنجاکه اصول و شیوه‌نامه نخستین برای لغت‌نامه وجود نداشت و نویسندگان برپایه دانش ادبی و زبانی و حوصله خود به نگارش می‌پرداختند و دانش، تعهد و حوصله همه یک سطح نبوده کار آنها نیز متفاوت می‌شد (همان: ۳). اگر نویسنده‌ای، به‌ویژه در تنظیم شرح حال اشخاص و یا نام‌های جغرافیایی آشنا به یک زبان دیگر بود می‌توانست این مطالب را از آن منابع ترجمه کند. اطلاعات برخی منابع که معمولاً از زبان فرانسه و لاروس بود، با این روی،

بستگی به حوصله نویسنده مدخل داشت (همان: ۴). همچنین «اگر دهخدا برای لغتی شاهد نیافته بود، غالباً تنظیم‌کننده نیز آن لغت را بدون شاهد نقل می‌کرد و به‌ندرت اتفاق می‌افتاد که تنظیم‌کنندگان در متون به جست‌وجوی شواهد بپردازند.» (همان‌جا). دهخدا متونی را که تا زمان او چاپ شده بود، به‌ویژه متون سده‌های چهارم تا هشتم را خود خوانده و برگه‌نویسی کرده بود. میان آنچه در زمان زندگی دهخدا و پس از وی برای لغت‌نامه تنظیم شده‌است، تفاوتی آشکار از هر نظر وجود دارد که از نواقص لغت‌نامه به‌شمار می‌آید (همان‌جا). بنابراین بخشی از نقدی که بر ساختار لغت‌نامه وارد است، نه به زحمات دهخدا، بلکه به ساختاری بازمی‌گردد که از شیوه دهخدا پیروی نشده‌است، و در دوره‌های پسین نیز ویرایشی درخور آن انجام نگرفته‌است. از این رو، مسئله بنیادین پژوهش حاضر آن است که لغت‌نامه دهخدا از منظر ساختار فرهنگ‌نگاری تا چه اندازه از انسجام درونی، نظام‌مندی اطلاعات و انطباق با اصول علمی فرهنگ‌نویسی برخوردار است. این پژوهش می‌کوشد با تمرکز بر عناصر اصلی ساختار واژه‌نامه‌ای، یعنی آوانگاری، ریشه‌شناسی، سرواژه، مدخل، ارجاع‌ها و استنادها، نظام درونی این فرهنگ را با آوردن نمونه‌هایی تحلیل و نقد کند تا جایگاه آن در نسبت با معیارهای فرهنگ‌نگاری علمی تبیین شود.

هدف این پژوهش در نقد ساختاری، نفی ارزش تاریخی لغت‌نامه دهخدا نیست، بلکه شناخت دقیق ظرفیت‌ها و محدودیت‌های ساختاری آن به‌منظور بازخوانی انتقادی این اثر و فراهم‌ساختن مبنایی نظری برای تدوین و بازنگری این فرهنگ جامع زبان فارسی در عصر معاصر است.

۱-۲- پیشینه پژوهش

پژوهش درباره لغت‌نامه دهخدا را می‌توان در دو بخش کلی رده‌بندی کرد: نخست، مطالعات تاریخی و توصیفی که به زندگی علمی علی‌اکبر دهخدا، روند شکل‌گیری لغت‌نامه، نقش همکاران و مراحل تدوین آن پرداخته‌اند. این آثار غالباً با رویکرد نشان دادن جایگاه فرهنگی و ملی لغت‌نامه دهخدا و تلاش دهخداست، و وارد تحلیل فنی ساختار مؤسسه لغت‌نامه شده‌اند. بخشی از مقدمه لغت‌نامه دهخدا و نیز کتاب «دهخدا و لغت‌نامه» پژوهش مریم میرشمسی (۱۴۰۳)، از این دست است. میرشمسی در کتاب یادشده به گزارش زندگی‌نامه علامه دهخدا، آثار دهخدا (غیر از لغت‌نامه)، شکل‌گیری و استمرار لغت‌نامه و همکاران دهخدا پرداخته‌است.

بخش دیگر پژوهش‌ها در قالب مقاله یا یادداشت تلاش کرده‌اند لغت‌نامه دهخدا را از ابعاد گوناگون نقد کنند. بخشی از این نقدها در زمان دهخدا در قالب نامه به مؤسسه دهخدا فرستاده شده و در مقدمه لغت‌نامه نیز به آن اشاره شده‌است. شهیدی در یادداشتی در مقدمه دهخدا گفته‌است: «مؤسسه در نظر داشت و هنوز هم در تصمیم خود باقی است، که مجلدی به‌عنوان ذیل به‌ترتیب حروف الفبا فراهم آورده و با استفاده از این یادداشت‌ها و تذکرات، خطاها را تصحیح و نقیصه‌های لغت‌نامه چاپ شده را تذکر دهد، لیکن چون در چند سال اخیر مواد سه لغت‌نامه بزرگ و متوسط و کوچک آماده گردیده‌است که به خواست خدا چاپ آن به دنبال اتمام چاپ لغت‌نامه آغاز خواهد شد - بهتر دانست از آن راهنمایی‌ها که توضیحی درباره‌ی واژه‌هاست، در تدوین آن لغت‌نامه‌ها استفاده کند.» (دهخدا، ۱۳۷۷: مقدمه، ۵۳۱، از نوش و نیش، مقاله شهیدی). سپس از ۵۶ نفر که اشتباهاتی از لغت‌نامه را به مؤسسه یادآور شده‌اند، نام برده‌است (همان: ۵۳۲-۵۳۵). این بخش از نقدها با عنوان «راهنمایی‌ها و نواخت‌ها» آمده‌است، نامه‌هایی از کسانی چون علامه قزوینی، دکتر غنی، محمد فرخ خراسانی، سید بدیع‌زاده - هور، پرفسور ریتز، دکتر گرنی، آقای فراهانی و نیز نامه‌ای از حوزه علمی قم که درواقع یادداشت استادی و همکارانش (استادی، ۱۳۷۷) در نقد محتوایی لغت‌نامه است و نه ساختار آن. مقاله دیگر (احتشامی، ۱۳۸۲) نیز درباره‌ی محتوای وضعیت استناد در مدخل‌های اعلام تاریخ غیرشخص در لغت‌نامه دهخداست که بیرون از بحث این مقاله است. نقد دیگر بر لغت‌نامه دهخدا نوشته علی‌اشرف صادقی (۱۳۸۸: ۵) است؛ «شیوه‌های فرهنگ‌نویسی در لغت‌نامه دهخدا». وی می‌گوید هیچ نقد جدی علمی بر لغت‌نامه نشده‌است اما ملاک وی چاپ نخست لغت‌نامه بود و تنها در موارد معدودی به آخرین چاپ مراجعه کرده‌است. وی میان آنچه در زمان زندگی دهخدا و پس از وی برای لغت‌نامه تنظیم شده‌است، تفاوتی آشکار می‌بیند و آن‌ها را از نواقص لغت‌نامه به‌شمار می‌آورد (همان: ۴).

بررسی این نقدها نشان می‌دهد که تاکنون پژوهشی جامع، منسجم و نظام‌مند که ساختار لغت‌نامه دهخدا را برپایه مؤلفه‌های بنیادین فرهنگ‌نویسی - شامل آوانگاری، ریشه‌شناسی، سرواژه‌گزینی، مدخل‌پردازی، نظام ارجاع‌ها و شیوه استناد نقد کند، انجام نگرفته‌است. پژوهش حاضر درصدد است این خلأ علمی را جبران کند. آنچه نگارنده در این مقاله به آن پرداخته‌است، نه تکرار مطالب مقالات گذشته، بلکه نقد برپایه ساختاری علمی است که بخشی از آن در خود لغت‌نامه تعریف شده‌است. بنابر یادداشت غلامرضا ستوده، آخرین چاپ لغت‌نامه

دهخدا با «تنی چند از مؤلفان و محققان و ویراستاران که با تحمّل زحمتی طاقت‌سوز» جلوه‌ای تازه یافته و «این بار نیز با بهره‌وری از نظرگاه علمی مؤلفان پیشین، بسیاری از مطالب لغت‌نامه را جامهٔ اصلاح ببوشانند.» (دهخدا، ۱۳۷۷: مقدمه، یادداشتی بر چاپ دوم کامپیوتری). از این رو، ملاک نقد واپسین ویرایش و چاپ لغت‌نامهٔ دهخدا (۱۳۷۷) است، زیرا با تغییر و تحولات مدیریتی مؤسسهٔ لغت‌نامه، چندین چاپ و بازنگری و اهدافی که برای لغت‌نامه پنداشته می‌شد همچنان آن اشکالات، نبود یک‌دستی، آشفتگی‌ها و نابسامانی‌ها در متن لغت‌نامهٔ دهخدا دیده می‌شود.

۱-۳- روش‌شناسی

پژوهش حاضر از نوع توصیفی - تحلیلی و مبتنی بر رویکرد نقد ساختاری در فرهنگ‌نگاری است. روش گردآوری داده‌ها کتابخانه‌ای بوده و از آخرین نسخهٔ معتبر چاپی و نرم افزاری لغت‌نامهٔ دهخدا بهره گرفته شده است.

در گام نخست، برپایهٔ ساختار مدخل‌ها مطالب گردآوری شد. تلاش شد الگوی تعریف‌شده در لغت‌نامه رعایت شود و نمونه متناسب با آن آورده شود، بدین گونه: عنوان/مدخل/ ماده/لغت(=سرواژه). [ضبط مدخل؛ درون دو قلاب آورده می‌شد] + (زبان+ هویت دستوری سرواژه؛ درون دو کمان) + معنی+ (سند معنی؛ درون دو کمان) + شاهد + (مأخذ شاهد؛ درون دو کمان) + ترکیب و امثال + منابع و مأخذ + ارجاع‌ها به دیگر سرواژه‌های درون لغت‌نامه.

در گام پسین، نمونه‌هایی هدفمند و گوناگون گزینش و آورده شد تا مشخص شود که چه اندازه این شیوهٔ نگارش مطالب مدخل‌ها می‌تواند با الگوی فرهنگ‌نویسی لغت‌نامهٔ دهخدا برابری و همخوانی داشته یا نداشته باشد. این نمونه‌ها شاخص‌هایی برای تحلیل کیفی ساختار مدخل‌های لغت‌نامه به‌شمار می‌آیند. این داده‌ها می‌توانند نشان‌دهندهٔ میزان انسجام درونی، یکنواختی اطلاعات و کارآمدی ساختاری مدخل‌های لغت‌نامه باشند.

۲- بحث

۲-۱- آوانگاری (ضبط واژگان)

روش لغت‌نامه بر این است که آوانگاری همه سرواژه‌ها بیاید، اما برای برخی از سرواژه‌ها که آوانگاری آن مشخص نیست، چیزی نیاید، در این حالت یا با این نشانه [] می‌آید که نشان دهندهٔ نبود آوانگاری است. مانند: «مری. [] (ا) زیادتى باشد...» و «مری. [] (ا) در لغت فرس

اسدی...» و به نظر می‌رسد که برای مؤلفین لغت‌نامه آوانگاری این واژه‌ها آشکار نشده‌است. در حالت دیگر در برخی موارد به نظر می‌رسد با اینکه می‌توانستند برای سرواژه‌ای آوانگاری ارائه دهند، یا از این نشانه [] بهره برده‌اند (مانند مدخل‌های «جرجس» که برخی با آوانگاری هستند و برخی دیگر بدون آوانگاری)، و یا به کل هیچ آوانگاری و نشانه [] به‌کار نرفته‌است. مانند: «نیر» (اخ) یکی از بخشهای یازده‌گانه شهرستان یزد...» و یا «ایلول» (ترکی، ا) نام ماه دوازدهم از سال رومیان...». به‌کارگیری شیوه لغت‌نامه برای نشان دادن آوانگاری‌ها در درون دو قلاب [] برای پاسداری خط فارسی در برابر آوانگاری لاتینی که در برخی فرهنگ‌های دیگر (مانند: معین، ۱۳۸۰؛ انوری، ۱۳۸۲؛ و...) متداول بود، کاری ستودنی است. اما باید توجه داشت که این شیوه در برخی موارد چندان گویا نیست و باید دست‌کم در مواردی که خط فارسی پاسخ‌گوی نیاز نیست از آوانگاری لاتین بهره برده شود، یا لغت‌نامه خود شیوه‌ای جداگانه و آسان می‌باید به خواننده ارائه می‌داد. ازجمله مواردی که به نظر می‌رسد آوانگاری درون نشانه [] دچار کمبود است، همانا مصوت‌های مرکب است که تلفظ دقیقی را به خواننده ارائه نمی‌کند. از سه گونه مصوت کوتاه، مرکب و بلند تنها مصوت کوتاه نشانه‌گذاری شده‌است. برای نمونه به ضبط این واژه‌ها توجه شود. ضبط لغت‌نامه درون [] می‌آید: ۱. مصوت کوتاه، مانند دو[د]، تو[ت]، چو[چ]؛ ۲. مصوت مرکب، مانند اوج[ا]، گوهر[گ] / گُو[و]، روشن[ر] / رُو[و]، نول[ن] / نُ[و]، نوروز[ن] / نُ[و]؛ ۳. مصوت بلند، مانند مور، مورچه[چ] / چ[چ]، روز، موش، سیواس[س] / س[س]، لیمو، تکاپوی[ت]؛ ۴. واو معدوله: خواهر[خوا] / خا[خ]، خویش[خوی] (نمونه‌ها از دستور خط فارسی، ۱۳۸۹: ۱۲ و ۱۴؛ آوانگاری‌ها از مدخل‌های مربوطه در لغت‌نامه آمده‌است).

گفته شده حروفی که متحرک باشند، نشانه [ُ] بر روی آنها می‌آید (دهخدا، ۱۳۷۷: ج ۱، ۲ مقدمه ستوده)، گاهی آشکار نیست که کدام یک از حروف منظور متحرک است، برای نمونه آوانگاری سرواژه‌ای چنین آمده‌است: «گرم‌رو» [گَر / رُ] (نف مرکب) شتاب‌رو...» آشکار نیست که «ر» در [ر / رُ] کدام «ر» در واژه «گرم‌رو» است. برای همه فارسی‌زبانان روشن است که «ر» در واژه «گرم» ساکن است، اما اگر قرار است آوانگاری دقیق و روشنی از واژه داشته باشیم می‌باید برای این گونه موارد آوانگاری دقیق بیاید.

آوانگاری سرواژه‌ها با روشی که پیش از این گفته شد، انجام می‌شود، حال آنکه برخی آوانگاری‌های یک واژه به زبان‌های دیگر در پانویشت به خط انگلیسی یا فرانسوی انجام می‌شود. مانند سرواژه‌های «سُفت»، «روز»، «تو». البته در اینجا این پرسش پیش می‌آید که چرا برای برخی سرواژه‌ها مانند موارد یادشده صورت دیگر این واژه در میان دیگر زبان‌ها و

گویش‌ها می‌آید، اما برای برخی دیگر از سرواژه‌ها نمی‌آید. این گونه موارد معمولاً از حاشیه برهان قاطع چاپ معین می‌آید. آیا باید هرچه را که معین در تصحیح خود بر برهان قاطع آورده‌است، در لغت‌نامه دهخدا نیز بیاید؟

مورد دیگر اینکه اگر برای هر تلفظ یک مدخل جدید نیاز هست، مانند «حَب» (چهار مدخل)، «حِب» (دو مدخل)، و «حُب» (چهار مدخل)، چرا در مدخل «نَوَاب» [نَوَا]، این شیوه رعایت نشده‌است. در معانی مدخل «نَوَاب» در سه جا نگارنده به معنایی پرداخته که باید با [نَوَا] جداگانه مدخل می‌شد. در اینجا سند معنی فرهنگ فارسی معین است و در سه پانویشت که هر سه نیز تکراری است، دوباره به همان فرهنگ استناد می‌شود: «این کلمه بدین معانی به ضم اول [نَوَا] نیز استعمال شده‌است. رجوع به فرهنگ فارسی معین شود.» مدخل پس از «نَوَاب»، «نَوَاب» است، بهتر بود این بخش به مدخل پس از آن انتقال می‌یافت.

۲-۲- ریشه‌شناسی واژگان

نداشتن شیوه‌ای استاندارد و یک‌دست برای گزارش ریشه هر سرواژه:

۱. گزارش‌ها گاه در پانویشت و گاه در متن می‌آید: در برخی موارد دیده شده معانی و ریشه برخی از سرواژه‌ها در پانویشت مفصلاً آمده‌است، همانند پانویشت‌هایی که برای سرواژه‌های «خرداد»، «مرداد»، «شهریور» و «دی» آمده‌است؛
۲. معانی و ریشه برخی دیگر از سرواژه‌ها در متن آمده‌است، همانند «فروردین»، «اردیبهشت»، «تیر»، «تیر» (به معنای تیر کمان)؛
۳. برخی هم در متن و هم در پانویشت، مانند «مهر» (ماه)؛
۴. ریشه برخی از سرواژه‌ها نه در متن آمده نه در پانویشت، مانند «آبان» و «آذر».

۲-۳- سرواژه

مدخل در دایره‌المعارف فارسی مصاحب چنین آمده‌است...: «مدخل (عربی از دخول، در آمدن) یا درآمد. آنچه پیش از بیان مطالب اصل تألیف یا تصنیفی در توضیح و تفهیم موضوع، یا آنچه مربوط بدان است. نویسند.» (مصاحب، ۱۳۸۱: «مدخل»، ۲۷۱۵) مدخل هم در معنای اخص به واژه یا عبارتی گفته می‌شود که با قلمی درشت‌تر نوشته شده و درباره آن توضیحات آورده می‌شود، در این معنی به آن «سرواژه»، «عنوان»، «ماده» یا «لغت» نیز می‌گویند. اما در معنای اعم آن، یعنی همه توضیحات به همراه سرواژه آن نوشته. از این رو، در تعریف «مدخل» آنچه به لغت‌نامه‌ها و فرهنگ‌ها مرتبط است، دو معنی دارد، مدخل در معنای

«سرواژه» و دیگر «مجموعه سرواژه و اطلاعاتی که در ذیل آن آمده است» (انوری، ۱۳۸۲: «مدخل»، ۶۸۱۷). معین به جای معنای نخست «عنوان» و به جای معنای دوم «ماده» به کار می‌برد. پس ماده به کل هر نوشته گفته می‌شود؛ این ماده از عنوان به همراه توضیحات درباره آن است (دهخدا، ۱۳۷۷: مقدمه، ۴۱۶ مقاله معین).

برای آنکه در اینجا اشتباهی نشود، نگارنده در این مقاله برای پرهیز از این سردرگمی در میان این نام گذاری‌ها، تعریف انوری از مدخل را الگو قرار داده و از دو اصطلاح «سرواژه» (به واژه یا عبارت آغازین هر مدخل) و «مدخل» (مجموعه سرواژه و اطلاعاتی که در ذیل آن آمده است) با معنای مورد نظر آن به کار برده است. دهخدا درباره شیوه کار خود و مشخص شدن «سرواژه» یا «لغت» چنین گوید: «شیوه ما در این کتاب چنین است: الف- لغت را با حرف ۱۲ سیاه در اول سطر ثبت می‌کنیم و پس از آن نقطه‌ای می‌گذاریم» (دهخدا، ۱۳۷۷: مقدمه، ۴۰۵). از این رو ملاک برای «سرواژه» بودن، پیش از نقطه گذاری است.

در جست‌وجوی برخی اسامی باید دانست که «نام شخص» به عنوان «سرواژه» گزینش می‌شود و سپس اینکه «پسر کیست» یا «کنیه‌اش چیست». مانند نام‌هایی که در سرواژه «داود» آمده است؛ «داود. ابن عمر شاذلی مکنی به ابوسلیمان...». اما در برخی موارد دیده می‌شود که این قاعده رعایت نمی‌شود، برای نمونه اگر به سرواژه‌هایی که از «ابراهیم بن ابرش» ابراهیم ابن ایوب ابرش» و پس از آن دقت شود، آشکار است که بنا به شیوه پیشین، هر سرواژه باید چنین می‌آمد: «ابراهیم. ابن ایوب ابرش». دیگر موارد نیز، برای نمونه از «ابراهیم بن ابی الفتح اندلسی» تا «ابراهیم بن یوسف» نزدیک به دویست سرواژه نیاز به بازنگری دارد.

سرواژه‌های مرکب. در لغت‌نامه سرواژه‌های مرکب از جمله درباره نام‌های اشخاص یا خاص سامانی ندارد، برای نمونه در مدخل «تصیری بخارایی». به «عصمت بخارایی» ارجاع شده است، درحالی‌که در لغت‌نامه مدخلی به نام «عصمت بخارایی» وجود ندارد، بلکه مدخل مورد نظر چنین آمده است: «عصمت. (خواجه...) نام او خواجه عصمة الله بخاری، مشهور به خواجه عصمت است...».

۲-۴- کلیت مدخل‌ها

اکنون به کلیت مدخل‌ها (مدخل در معنای اعم)، ابعاد آنها و شیوه گزارش آنها خواهیم پرداخت:

۲-۴-۱- اندازه مدخل‌ها

مطالب برخی مدخل‌ها بسیار زیادند، مانند مدخل «گئوتم»، «ذوالقرنین»، «سقراط»، «اسکندر»، «ابومنصور. ابن عبدالرزاق طوسی»، «اسپنسر»، «ذوقار»، «حبشه»، «ابوحنیفه

اسکافی غزنوی» (در این مدخل پس از آوردن سروده‌های بسیاری از این سراینده، آنگاه مختصری درباره خود او سخن گفته شده، آیا آوردن این اندازه سروده ضرورت داشته؟!); این مقدار حجم مدخل «ابوحنیفه اسکافی» را با دو مدخل «سعدی» و «عطار نیشابوری» مقایسه کنید، آیا تناسب شهرت با اندازه مدخل مربوط برای هر یک رعایت شده‌است؟ یا اگر بنابه شهرت است، در این صورت مدخل «اردشیر اول»، «اردشیر دوم»، «اردشیر سوم» بیش از مدخل‌های «داریوش اول» (داریوش بزرگ) و «داریوش دوم» است. نمونه دیگر کمی مدخل «فریدون» در برابر مدخل «ضحاک» است. در لغت‌نامه از کتاب تذکره‌الشعراى دولت‌شاه سمرقندی بسیار بهره برده شده‌است، اما برای دولت‌شاه مدخلی (دولت‌شاه. ابن‌علاءالدوله سمرقندی) چند سطرى آمده‌است (مقایسه شود با مدخل «اسپنسر»).

۲-۴-۲- عدم تمرکز معانی در یک مدخل اصلی

اگر درباره یک شخص یا عبارت چند مدخل باشد، شیوه درست این است که همه مدخل‌ها باید یک مدخل اصلی و متمرکز داشته باشند که در آن مطلب اصلی و کامل بیاید و دیگر مدخل‌ها فرعی به‌شمار بیایند. در این میان گاه چنین تمرکز معانی در یک مدخل اصلی نیامده‌است. نمونه آن ابن‌بابویه است. برای «ابن‌بابویه» هشت مدخل آمده‌است (نک: «نیپاوردن سند معنی در مدخل اصلی» در ادامه همین مقاله) که پنج مدخل ارجاع داده شده‌اند به «ابن‌بابویه» و «علی. ابن‌حسین بن...». مطالب درباره این شخصیت، در سه مدخل آمده‌است. مدخل «علی. ابن‌حسین بن موسی بن بابویه قمی...» ← «ابن‌بابویه...». در دو مدخل «ابن‌بابویه» که یکی پس از دیگری آمده‌است، در مدخل نخست درباره زندگی ابن‌بابویه آمده‌است و در مدخل پس از آن گزارشی درباره زندگی پسران وی است. آشکار است که در اینجا پرسش پیش می‌آید که چرا گزارش درباره این شخصیت در یک مدخل اصلی نیامده‌است؟!

۲-۴-۳- حاشیه‌پردازی

در لغت‌نامه گاه آن اندازه به معانی پیرامونی سرواژه پرداخته می‌شود که تعریف معنای اصلی فراموش می‌شود، برای نمونه به این مدخل توجه فرمایید: «تَرَجُّم. ج تَرْجُمان و تَرْجَمان و تَرْجَمَة. (از منتهی الارب). ج ترجمان که به ترکی قبلماچی باشد. (آندراج). ج تَرْجُمان و تَرْجَمان و تَرْجَمَة. (از ناظم الاطباء)». جدای از تکرار معنا از ناظم‌الاطباء، می‌بینید که به فارسی

معنای این سرواژه نیامده‌است، از سویی تنها به خاطر آنکه فرهنگ آندراج معنای ترکی را آورده، در اینجا نیز آورده می‌شود، این معنا چه کمکی به دریافت معنای فارسی می‌کند؟

۲- ۴- ۴- نابه‌سامانی در معانی یک مدخل

برخی مدخل‌ها باید تا آخر مطلب خوانده شود تا خواننده بداند که موضوع مدخل در کل چیست، و در این گونه موارد سروسامان چندان مناسبی دیده نمی‌شود که این نیز به حوصله و سلیقه گردآورنده یادداشت‌ها بستگی دارد، مانند مدخل «ذوالشتر». اما برخی دیگر همانند مدخل «اصمعی»، سروسامان دارد، به این گونه که مطالب به عناوین گوناگون دسته‌بندی شده‌است. مدخل «اصمعی» مطالب چنین دسته‌بندی شده‌اند: مدخل؛ ضبط و هویت مدخل؛ زمان تولد و درگذشت در داخل کمان؛ آنگاه به ترتیب برای هر بخش عنوانی اختصاص یافته، از قبیل «نام و نسب»؛ «معاصران و استادان وی»؛ «زادگاه وی»؛ «منظر وی»؛ «صفات و دانش او»؛ «برخی از نوادر اصمعی»؛ «سنگش اصمعی با دیگران»؛ «آثار و تألیف‌های او»؛ «اصمعیات»؛ «تألیف‌های دیگر او»؛ «برخی از اشعار شاعران پارسیگوی درباره اصمعی» و در پایان نیز سند معنی با عنوان «و رجوع شود به» آمده‌است.

همین مقایسه را می‌توان برای دو مدخل «بابک خرم‌دین. بابک خرمی...» در ۲۳ صفحه (دهخدا، ۱۳۷۷: ۳۸۴۴ - ۳۸۶۷) بدون عنوان‌بندی با مدخل «باب. میرزا علی محمد شیرازی...» (همان: ۳۷۷۷ - ۳۸۰۸) در ۳۲ صفحه با قلم ریز لغت‌نامه چاپ جدید انجام داد که در مدخل باب مطالب ذیل هر عنوان مرتب آمده‌است.

۲- ۵- ترکیب‌ها

ترکیب‌ها گاه به گونه سرواژه آمده و گاه ذیل سرواژه. برای نمونه در مدخل «زنگوله»، «طلسم زنگوله» به‌عنوان یک زیرمدخل و ترکیب آورده شده، حال آنکه همین ترکیب «طلسم زنگوله» خود با همان معنا ولی با نگارشی دیگر سرواژه و مدخل مستقل است. در مدخل «فیروزه»، ترکیب «فیروزه بواسحاقی» با نگارشی دیگر مدخل شده‌است. همچنین آشکار نیست چرا «جای برای کسی خالی کردن» سرواژه مدخلی می‌شود، اما «جای خالی کردن» زیر مدخل «خالی» آورده شده‌است.

۲-۶- بازگردانیدن‌ها یا ارجاع‌ها

می‌توان بازگردانیدن یا ارجاع یا استناد در لغت‌نامه را در دو دسته کلی درونی و بیرونی دسته‌بندی کرد که در لغت‌نامه برای هر دو دسته «رجوع شود به...» به کار می‌رود. نگارنده برای این عبارت و عبارت «ارجاع داده شده‌است به» نشان «←» به کار می‌برد. نگارنده در این مقاله هرگونه «بازگردانیدن» یا «ارجاع» را تنها برای مدخل‌های درون لغت‌نامه به کار می‌برد. دسته دیگر نیز بیرونی است که به کتب و مقالات بیرون از لغت‌نامه ارجاع و بازگردانده شده‌اند که از آن به سند معنی نیز یاد می‌شود. نگارنده در این مقاله به هرگونه منبع و مأخذی که به بیرون از لغت‌نامه اشاره داشته باشد، «استناد» می‌گوید. اکنون به وضع این ارجاع‌ها (ارجاع به درون متن لغت‌نامه) و سپس در بخش پسین (۲-۷) به استنادها (ارجاع‌ها به بیرون متن لغت‌نامه) می‌پردازیم.

۲-۶-۱- نبود مدخل‌های ارجاعی

مدخل برخی ارجاع‌ها یا وجود ندارد، یا به شکل دیگر وجود دارد، مثلاً در مدخل «خلیل‌الله» به مدخل «ابراهیم پیغمبر» ارجاع داده شده‌است، درحالی‌که توضیح بایسته در مدخل «ابراهیم خلیل» آمده‌است. یا در مدخل‌های «آخسیکتی. شاعر.» و «اثیرالدین. آخسیکتی.» ← «اثیر آخسیکتی.» حال آنکه مدخل درباره‌ی این شاعر «اثیر. آخسیکتی» است. همچنین در مدخل‌هایی که برای امام احمد غزالی آمده‌است، برخی ارجاع‌ها یا مدخلی برای آن نیست، یا نادرست ارجاع داده شده‌است: در مدخل «احمد. ابن محمد بن احمد الطوسی الغزالی.» ← غزالی احمد... و نیز مدخل «احمد. ابن محمد بن محمد بن احمد غزالی طوسی...» ← حبیب‌السیر ج ۲ ص ۲۰۵ و غزالی احمد... شود. ارجاع شده درحالی‌که مدخل «غزالی. احمد...» نیامده‌است، بلکه مدخل «غزالی. طوسی. احمد بن محمد بن محمد بن احمد.» ← احمد غزالی با همین مقدار گزارش آمده که آن هم به «احمد غزالی» ارجاع شده و مدخلی برای این ارجاع نیز وجود ندارد بلکه «امام احمد غزالی» سرواژه شده‌است (مدخل «امام احمد غزالی. احمد بن محمد بن محمد بن احمد غزالی طوسی مکنی به ابی‌الفتح برادر امام محمد غزالی بوده‌است.» ← احمد... همین مقدار است) این مدخل «احمد. غزالی.» ← احمد بن محمد بن محمد بن احمد غزالی شود. وجود دارد که براساس شیوه لغت‌نامه (نک. دهخدا، ۱۳۷۷: مقدمه ۴۰۵) نمی‌توان سرواژه «احمد غزالی» را با سرواژه «احمد. غزالی» یکی دانست، زیرا ملاک برای سرواژه بودن، پیش از نقطه‌گذاری است. این مسأله باعث جابه‌جایی در یافتن سرواژه نیز می‌شود. در چاپ

مورد استناد، «احمد. غزالی...» در صفحه ۱۴۵۶ است که در صورت «احمد غزالی.» باشد، باید در صفحه ۱۴۸۴ بیاید.

نمونه‌هایی دیگر که مدخل ارجاع داده شده وجود ندارد:

«عیاشی. محمد بن مسعود عیاشی سمرقندی.» ← «ابوالنصر (محمد بن...)»؛

«شبی» ← «شبه خوانی»؛

«کلنل محمد تقی خان» ← «محمد تقی خان پسیان»

«فرکت» ← «فرنکت»

«بهمن جادویه» ← «فروالحاجب» و «ذوالحاجبین»، مدخل «ذوالحاجب» آمده است.

«چرون» (نام شهر هرمز) ← «جرون» و «گمبرون». مدخل «گمبرون» نوشته نشده است.

«ایمد» (=گاو آهن) ← «ایمر» و «ایمید». مدخل «ایمید» نوشته نشده است.

«کاردیر هرمز» ← «کرتیر» و «کرتیر هرمز». «کرتیر» نوشته نشده است.

۲-۶-۲- ارجاع‌های نامناسب

در برخی موارد ارجاع ندادن به مدخلی مناسب سبب دیریابی معنی می‌شود؛ برای نمونه در مدخل «اسماء الله»، چنین آمده: «صفات خدای تعالی شأنه» و به مدخلی ارجاع نشده است، در مدخل «اسماء الحسنی» ابهام اسم یا صفت خداوند را توضیح می‌دهد در حالی که در مدخل نخست اگر کسی نداند میان اسم و صفت خداوند تفاوتی نیست، این ابهام پیش می‌آید چرا اسم را صفت دانسته است. از این رو بهتر بود در مدخل «اسماء الله»، به «اسماء الحسنی» ارجاع داده می‌شد.

برخی از ارجاع‌ها به مدخل واسطه‌ای ارجاع داده شده‌اند، برای نمونه:

۱. «اسم منقوص.» ← اسماء منقوصه شود.

۲. «اسماء منقوصه.» ← اسماء المنقوصه شود.

۳. «اسماء المنقوصه.» هی اسماء فی اواخرها یاء ساکنه قبلها کسره کالقاضی.

در صورتی که اگر ضرورت داشت مدخل عربی بیاید، می‌باید در مدخل نخست، مستقیماً به مدخل سوم ارجاع داده می‌شد. مواردی از این دست، وقت خواننده را می‌گیرد. نمونه دیگر مدخل فخرالدین عراقی است: «عراقی. فخرالدین عراقی.» ← «فخرالدین عراقی همدانی»؛ «فخرالدین. عراقی.» ← «فخرالدین (ابراهیم).»؛ «فخرالدین. ابراهیم همدانی، متخلص به عراقی...» در مدخل نخست که ← «فخرالدین عراقی همدانی» شده، چنین مدخلی وجود ندارد، و اگر

کسی نداند که «فخرالدین عراقی همدانی» همان «فخرالدین عراقی» است در این صورت به مدخل سوم راه نخواهد یافت. نمونه دیگر مدخل‌های زیر است:

۱. «ابوالفرج. علی بن حمزه اصفهانی. ← علی... شود.»

۲. «علی. ابن حمزه اصفهانی. ← علی اصفهانی (ابن حمزه) شود.»

۳. «علی اصفهانی. ابن حمزه اصفهانی. وی دیوان بحرّی...» (توضیح کامل آمده است).

۲-۶-۳- ارجاع‌های دوری

ارجاع‌هایی که به مدخلی بدون توضیح است، در این موارد گاه حالت دوری نیز می‌یابند، برای نمونه در مدخل «سنگ‌نبشته» توضیحی برای آن آمده و در پایان ← «سنگ‌نبشته». هنگامی که به این مدخل مراجعه می‌کنیم چنین می‌بینیم: «سنگ‌نبشته. ← سنگ نبشته». ارجاع به مدخلی برابر و همسطح بی‌آنکه مطلبی بیفزاید. نمونه‌ای از این دست میان دو مدخل «اشعار داشتن» و «اشعار کردن» است که معانی هر دو مدخل یکی است، و ارجاع دادن به مدخل دیگر هیچ چیز جدیدی ندارد.

۲-۶-۴- ارجاع به شخصیت‌های چندنامی

در دو مدخل «ابوالعباس. قصاب احمد بن محمد بن عبدالکریم آملی» و «احمد. ابن محمد بن عبدالکریم قصاب آملی» مطالب تکراری است، بهتر بود یکی اصلی و دیگری به اصل ارجاع داده می‌شد. به نظر می‌رسد هر کدام از این مدخل‌ها را کسی نوشته که از کار دیگری بی‌خبر بوده است.

برخی از عبارات ارجاعی نیز دقیق نیست، برای نمونه در مدخل «خرقانی» چنین آمده است: «خرقانی: ابوالحسن علی بن احمد خرقانی. ← ابوالحسن علی بن احمد خرقانی». اما در مدخل مورد نظر نخست «علی بن جعفر» آمده و سپس «علی بن احمد». بدین گونه: «ابوالحسن: علی بن جعفر یا علی بن احمد خرقانی. یکی از بزرگترین...» این مسئله کمی جست‌وجو را سخت می‌کند، بهتر آن بود برای شخصیت‌هایی که دو یا چند نام در متون گذشته داشته‌اند، نخست نامی که به آن ارجاع داده شده آورده و سپس نام دیگر گفته شود.

ارجاع به مدخلی دیگر بی‌آنکه آوانگاری درست واژه آورده شده باشد. برای نمونه در پانوش دوم در مدخل «حاجب» چنین ارجاع شده «← حجب»، در حالی که برای «حجب» پنج مدخل آمده است. بهتر بود آوانگاری درست «حجب» نوشته می‌شد تا خواننده دریابد که

کدام مدخل منظور است. اگر کسی معنای حجب را بداند که کدام یک از پنج مدخل مورد نظر است، دیگر چرا به لغت‌نامه و آن پنج مدخل مراجعه کند.

گاهی برای دریافتن ارجاع‌ها، با سختی جست‌وجو همراه است. برای نمونه اگر به دنبال «مقتفی» خلیفه عباسی باشیم، درباره‌ی المقتفی در چند مدخل القاب و اسامی وی اشاره‌ای شده که هر کدام توضیحی کامل داده نشده و به مدخلی دیگر واگذار شده‌است که اگر نخست به سراغ کنیه‌اش «ابوعبدالله» و سپس به دیگر مدخل‌های ارجاعی برویم، بدین قرار است:

«ابوعبدالله. المقتفی. لامرالله محمد بن احمد المستظهر بالله. ← مقتفی...»؛

«ابوعبدالله. محمد بن مستظهر ملقب به المقتفی. ← مقتفی...»؛

«ابوعبدالله. محمد مقتفی. ← مقتفی... و ← محمد...»؛

«مقتفی. سی‌ویکمین خلیفه عباسی. ← محمد بن احمد مقتفی و ← الکامل ابن اثیر...».

«محمد. مقتفی. ← ابوعبدالله...»؛

اکنون برای یافتن «محمد. ابن احمد» بیش از ۸۰ مدخل وجود دارد، پس از جست‌وجو در میان آنها مدخلی در دو سطر (نام و سال زندگی) درباره‌ی او می‌توان یافت. در جای دیگر پس از این مدخل، مدخلی با سرواژه «محمد. مقتفی.» آمده‌است که ← «ابوعبدالله» شده که دور باطل ایجاد کرده‌است، حال آنکه می‌توانست ← «محمد. ابن احمد مقتفی» باشد. برای مواردی از این دست، بهتر بود که همه مدخل‌ها به اسم شناخته‌شده‌تر بازگردانیده و ارجاع می‌شد، یعنی «مقتفی».

اگر در لغت‌نامه دهخدا به دنبال ابوالفرج اصفهانی، صاحب الاغانی باشیم، نخست به «ابوالفرج اصفهانی» مراجعه می‌کنیم ولی چنین مدخلی وجود ندارد. حال آنکه این مدخل‌ها به مدخل «ابوالفرج اصفهانی» ارجاع داده‌اند: «اصبَهانی. علی بن حسین»، «اصفَهانی. ابوالفرج»، «اصفَهانی. علی بن حسین»، «علی اصفهانی. ابن حسین بن محمد بن احمد... اصفهانی» (در این مدخل چنین آمده: «← ابوالفرج (علی بن...) و علی (ابن حسین...) و اصفهانی.» برای «اصفَهانی» نیز بیش از ۸۰ مدخل وجود دارد). دو مدخل دیگر «قاضی علی. ابن حسین» ← «ابوالفرج علی بن حسین» و «علی. ابن حسین بن محمد بن احمد... اصفهانی» ← «ابوالفرج (علی بن...) و مأخذ ذیل شود؛» آنگاه فهرست بلند بالایی از مأخذ آمده‌است) نیز به این شخص ارجاع داده شده‌است. مقصد مدخل‌های یادشده این مدخل است: «ابوالفرج. علی بن الحسین بن محمد بن

هیثم اصفهانی». باید در همهٔ مدخل‌های یادشده به جای «ابوالفرج اصفهانی»، «ابوالفرج علی بن الحسین» می‌آمد.

در برخی نیز موارد تنظیم مدخل‌ها برپایهٔ اسم شناخته‌شده‌تر انجام نگرفته‌است، برای نمونه مدخلی با عنوان «حمزهٔ اصفهانی» نیست، اما مدخل «حمزه. ابن حسن اصفهانی» در چند سطر نوشته شده‌است. یا «خواجه نصیرالدین طوسی» ← «نصیرالدین بن محمد بن محمد بن الحسن الطوسی»، این مدخل نیست اما مدخل «نصیرالدین طوسی. (خواجه...) محمد بن فخرالدین محمد بن حسن» هست. درحالی که باید مدخل اصلی «خواجه نصیرالدین طوسی» می‌بود و به آن ارجاع می‌شد.

۲- ۶- ۵- ارجاع به مدخل پیش و پس

در پایان مدخل «مردم گیاه» به مدخل «مردم گیاه» یعنی به مدخل پسین ارجاع داده شده، و در آن مدخل نیز دوباره به ماده پیش از خود بازگردانیده شده‌است. درحالی که بهتر بود یک مدخل معروف مانند «مردم گیاه» می‌آمد و نمونه‌هایی که شاعران بنا به ضرورت شعر «مردم گیاه» را به «مردم گیاه» آورده‌اند در آن بخش گفته می‌شد. همانند مدخل «مردم گیاه» که به «مردم گیاه» بازگردانیده شده‌است.

۲- ۶- ۶- حذف ارجاع‌های واسطه‌ای

اگر قرار است برای نام‌های گوناگون برای یک نفر چند مدخل بیاید و این مدخل‌ها به یک مدخل اصلی ارجاع داده شود تا گزارش کامل در آن مدخل آورده شود، چرا این یک‌دستی رعایت نمی‌شود. برای خواجه رشیدالدین فضل‌الله (درگذشت ۷۱۸ هـ)، وزیر نامی غازان خان و اولجایتو مغول چند مدخل آمده‌است. سه مدخل - «رشیدالدین فضل‌الله.»؛ «رشیدالدین وزیر.» و «رشیدالدین همدانی.» - ← «رشیدالدین (فضل‌الله...)» شده‌است، اما مدخل «فضل‌الله (خواجه رشیدالدین فضل‌الله...)» نیز ← «رشیدالدین فضل‌الله» (بی هیچ گزارشی) ← «رشیدالدین فضل‌الله» ← «رشیدالدین (فضل‌الله...)» شده‌است. بهتر بود در مدخل یادشده (فضل‌الله...) بدون واسطه به همان مدخلی ارجاع داده می‌شد که دیگر مدخل‌ها ارجاع شده‌اند. آشکار است که این مدخل‌ها را در حرف «ر» را یک نویسنده و مدخل «فضل‌الله...» را در حرف «ف» نویسنده‌ای دیگر نوشته‌است.

همچنین مدخل «فاریابی» ← «ظهیرالدین» ← «ظهیرالدین» ← «ظهیرالدین طاهر بن محمد» و دو مدخل درباره «ظهیر فاریابی» گزارش می‌دهند: ۱. «طاهر» (ابن محمد، ظهیرالدین فاریابی) ۲. «ظهیر». آنگاه دوباره در مدخلی با عنوان «ظهیر» می‌آید که ← «ظهیرالدین طاهر بن محمد». آشکار است که این مدخل «ظهیر» باید حذف می‌شد، دیگر آن که به جای دو مدخل برای یک نفر باید یک مدخل اصلی می‌آمد و مدخل یا مدخل‌های دیگر به آن مدخل اصلی ارجاع داده می‌شد.

۲-۷- منابع، استنادها و ارجاع‌های برون‌متنی

در لغت‌نامه به دلیل گستردگی منابع، بیان دقیق کتاب‌شناسی هر معنی کار بسیار دشواری است، و اگر قرار باشد برای هر معنی مفصلاً مآخذدهی شود، چندان پسندیده نیست. از سویی نیز اگر مآخذ گفته نشود، مشکلات دیگری پیش می‌آورد.

شیوه کار لغت‌نامه چنین می‌باید باشد که پس از معنی هر لغت یا عبارت یا اعلام سند معنی نیز بیاید یا اینکه به منابع و مآخذ ارجاع داده شود. در شیوه ثبت لغات در مقدمه لغت‌نامه آمده‌است: «سپس به شرح لغت می‌پردازیم با ذکر مآخذ... اعلام (اسماء خاص) را مانند لغت نقل کرده‌ایم و حتی المقدور مآخذ را نیز در جای خود آورده‌ایم. در نقل مآخذ گاهی می‌نویسیم از فلان، مراد این است که عین و تمام عبارت منقول عنه نیست، و تغییری برای روشن‌تر شدن مقصود و جز آن در نقل داده شده‌است. مثلاً: (از منتهی الارب)، (از قاموس الاعلام ترکی)» (دهخدا، ۱۳۷۷: مقدمه ۴۰۵). و در جای دیگر از همان مقدمه، معین گفته‌است در «تعریف لغت یا اصطلاح با ذکر مآخذ نوشته می‌شود و در صورتی که مطلب استنباط مؤلف لغت‌نامه یا اعضای لغت‌نامه باشد، بدیهی است که ذکر مآخذ نمی‌شود» (همان: ۴۱۷، مقاله معین) با این روی، در لغت‌نامه، به‌ویژه برای اصطلاحات و اعلام، یک‌دستی و استاندارد در مآخذ در موارد قابل توجهی رعایت نشده‌است. اکنون به مواردی از این آشفتگی در استناددهی‌ها خواهیم پرداخت.

۲-۷-۱- نامشخص بودن سند معنی

برای نمونه در مدخل «صفات باری» در سه سند معنی به ترتیب چنین آمده‌است: (تلخیص از مبدء و معاد ملا صدرا)، (از شرح تجرید علامه) (از شرح فصوص). در مدخل «القاء» نیز آخرین مآخذ چنین آمده‌است: «شرح فصوص ص ۵۵» اکنون دو پرسش مطرح می‌شود:

نخست اینکه چرا برای برخی شماره صفحه آورده و برخی دیگر بدون شماره صفحه است؟! دیگر اینکه کدام شرح فصوص مورد نظر است؟ اگر دانشجوی تازه‌کار و غیرمتخصص به متن مراجعه کند، چگونه باید بداند که این شرح از کیست و چگونه می‌توان آن را به دست آورد. آیا منظور «فصوص الحکم» ابن عربی است که برخی بر آن شرح نوشته‌اند، در این حالت نیز شارح نامشخص است. در مدخل «انسان»، در گزارش «انسان کامل» چنین مأخذ داده شده: «از شرح فصوص الحکم قیصری ص ۱۰».

بر فصوص الحکم ابن عربی چندین شرح نوشته‌اند: از جمله: «بالی‌زاده» (سده یازده)، «عبدالرحمان جامی»، «سلیمان. ابن عبدالله بن علی تلمسانی»، «صاین‌الدین علی بن محمد بن محمد تُرکّه اصفهانی»، «علی مسعودی. (امیر سید...) ابن شهاب بن حسن بن محمد همدانی مسعودی»، «فیاض لاهیجانی» و... یا آنکه منظور کتاب دیگری است که به اختصار «فصوص» گفته می‌شود و کسی بر آن شرحی نوشته‌است (مانند کتاب «فصوص الشافعی» نوشته احمد بن حسین خسروجردی) و پرسش‌هایی از این دست برای ابهام این سند معنی وجود دارد. «ابوالعلاء. صاعد بن حسن بن عیسی اللغوی» نیز کتابی بنام فصوص دارد، همچنین «ابونصر فارابی».

۲-۷-۲- استندهای کلی و نارسا

گاهی نیز استندها بسیار کلی و مبهم، و بدون شماره جلد و صفحه است. برای نمونه استندها در مدخل «اصبهانی»: «اصبهانی. علی بن حسین.» ← ابوالفرج اصفهانی و معجم المطبوعات و اسماء المؤلفین و اعلام زرکلی و فهرست عیون الانباء شود.»

در اینجا سخن از برداشت و استنباط نویسنده مدخل از واژه یا اصطلاحی نیست که نیاز به مأخذ نباشد، بلکه سخن از ساختار استناددهی و مأخذدهی است که باید دقیق باشد. نویسنده یا نویسندگان لغت‌نامه باید یک الگو را دنبال کنند. در مدخل «سَبک» چنین مأخذدهی شده‌است: «برای اطلاع بیشتر رجوع به مقاله آریان‌پور در مجله سخن سال ۱۳۴۰ ه. ش. و سخن‌سنجی صورت‌گر شود.» در اینجا نام مقاله شماره مجله و شماره صفحه نیامده‌است. از سویی اگر کسی لطفعلی صورت‌گر را شناسد و نداند که وی کتابی با نام «سخن‌سنجی» نوشته‌است، در این صورت از عبارت «سخن‌سنجی صورت‌گر» چه چیزی برداشت می‌کند؟

گاهی برای مقالاتی که مأخذند شماره صفحه آمده و گاه نیامده. برای نمونه در مدخل «ابومنصور. عماره بن محمد یا احمد یا محمود مروزی» چنین مأخذی آمده است: «← لب‌الب‌الباب ج ۲ صص ۲۴ - ۲۶ و سخن و سخنوران ج ۱ صص ۲۶ - ۲۷ و مقاله عماره مروزی بقلم عباس اقبال در مجله شرق شماره ۱ و احوال رودکی بقلم سعید نفیسی ج ۳ ص ۱۱۸۷ بعد شود». یعنی همه مأخذ با شماره صفحه گفته شده اما مقاله عباس اقبال بدون شماره صفحه آمده است. این درحالی است که در برخی مدخل‌های دیگر دیده می‌شود شماره صفحه نیز گفته می‌شود، مانند: «ادیب پیشاوری. احمد بن سیدشهاب‌الدین مدعو بسیدشاه‌بابا...» ← مجله ایرانشهر سال دوم شماره ۲ و سال چهارم شماره ۸ و ۹ ص ۴۷۲ بعد و ادبیات معاصر تألیف رشید یاسمی ص ۱۰ بعد...»

در منابع ارجاعی مدخل امیرخسرو دهلوی آمده: «و مجله مهر سال ۸ مقالات محمد معین و دیگر تذکرها شود». شماره مجله و صفحه و نام مقالات معین نیامده است. از سویی منظور از «دیگر تذکرها» کدام تذکرهاست؟!

در مدخل «بابک خرم‌دین» پس از بازگویی از ابن‌ندیم، فرهنگ‌ها، تاریخ‌گزیده، و تاریخ تمدن اسلام جرجی زیدان، چنین آمده است: «سعید نفیسی نوشته‌اند...» آنگاه ۲۱ صفحه پس از آن (۳۸۴۶ تا ۳۸۶۶)، چنین آمده: «از مجله مهر سال ۱ شماره‌های ۱۲، ۱۰، ۹ و سال ۲ شماره ۱ و ۳». بدون نام مقاله و شماره صفحه، و البته باید حدس زد که این مطالب می‌باید از مقاله سعید نفیسی باشد.

۲- ۷- ۳- مأخذدهی پانوش یا درون متن

در لغت‌نامه شیوه مأخذدهی یک‌دست نیست، قاعده بر این است که در داخل دو کمان () به صورت درون‌متنی یا در پایان معنی بدون () می‌آید، اما در مدخل‌های فراوانی نیز سند معنی در پانوش می‌آید. در نمونه‌ای از چند منبع بهره برده شده است و گاه مشخص نیست که کدام منبع به کار رفته است: در «صورة الارض» به عنوان یک منبع در مدخل «دریای محیط» چنین آمده است: «صورة الارض ج ۱». در اینجا برای خواننده غیرحرفه‌ای ناآشنا به منابع مشخص نیست که منظور کدام چاپ «صورة الارض» است؟ می‌دانیم که افزون‌بر ابن‌حوقل محمد بن موسی خوارزمی (درگذشت ۲۲۰/۲۳۰/۲۳۲ هـ) نیز صورة الارض داشته است. با این روی، نگارش ابن‌حوقل نامدارتر است. از این گذشته در شیوه گزارش این نمونه هم یک‌دستی دیده

نمی‌شود، گاه در پانویشت و گاه در درون متن آمده که هر کدام از این دو دسته نیز باز خود به یک شیوه نگارش نیافته‌است:

الف. نمونه‌هایی از استناد درون متنی درون دو کمان یا بدون آمدن در کمان:

- (۱) «بدخشان» صورةالارض ابن‌حوقل ترجمه فارسی از انتشارات بنیاد فرهنگ؛
- (۲) «دری» ابن‌حوقل (صورةالارض چ لیدن ص ۴۹۰)؛
- (۳) «دیر بردان»: نام مکانی در کرمان (صورةالارض ابن‌حوقل چ بنیاد فرهنگ ایران ص ۱۴۵)؛
- (۴) «دیر جص» (صورةالارض ابن‌حوقل ص ۱۴۳، ۱۴۴ انتشارات بنیاد فرهنگ ایران)؛

(۵) «نمچکث» (نام شهری)، (از ترجمه صورةالارض چ بنیاد ص ۲۱۸)؛

(۶) «نه‌لوند» (از ترجمه صورةالارض ص ۱۱۱).

ب. نمونه منابعی که در پانویشت مدخل آمده‌است:

- (۷) «انبار» صورةالارض ابن‌حوقل ترجمه جعفر شعار ص ۱۷۷؛
- (۸) «صالح. بن مسلم باهلی...» (۱) - اورست. (صورةالارض ج ۲ ص ۵۱۳)؛
- (۹) «گاورس»: (۱۱۹) - صورةالارض، القسم الثانی چ لیدن ۱۹۳۹ ص ۳۱۱؛
- (۱۰) «کاغذ» (۴۰) - صورةالارض ابن‌حوقل ج ۲ ص ۴۶۵؛
- (۱۱) «گندیشاپور» (۱) - صورةالارض چ ۲ لیدن ص ۲۵۶.

آشکار است که در اینجا تنها نمونه‌ای آورده شد، والا این آشفتگی و دودستگی در مأخذدهی در مدخل‌های بسیاری دیده شده‌است.

۲- ۷- ۴- یادداشت به خط مؤلف

همه مدخل‌ها و مطالبی از مدخل‌ها که به خط خود مرحوم دهخدا نوشته شده‌است، با عبارت «یادداشت به خط مؤلف» مشخص می‌شود، اما نویسنده برخی مدخل‌ها مشخص نیست؛ در مدخل «آژکهن» (کاهل، بیکار) آمده‌است: «آژکهن بگمان من تصحیف وژکهن است، چه در سه نسخه قدیمی و خوشخط که از مذهب الاسماء نزد من است همه جا وژکهن است» «نزد من» منظور دهخداست یا کس دیگر؟

مدخل لوغ. (به معنی لوغیدن. دوشیدن)، نویسنده به نسخه‌ای خطی در نزد خود استناد می‌کند. یا در مدخل «کاپوک» آمده: «مؤلف فرهنگ نظام در ذیل لغت کابوک آرد: از کتاب

نصاب محمدیه چنین برمی‌آید که کابوک بمعنی مطلق زنبیل هم هست که گوید، مصراع: زنبیل و یارق، کاپوک و یاره. و در نسخه خطی قدیم که نزد من است با «پ» (فارسی) نوشته شده.

۲- ۷- ۵- حذف مآخذ واسطه‌ای

گاه برخی مآخذ واسطه‌ای هستند که بهتر است حذف شوند. برای نمونه در مدخل مرغ، برای ترکیب «مرغ کمک» (مرغی افسانه‌ای که گرشاسب او را با تیر زد) دو منبع آمده‌است: (از یشتهای پورداود ج ۱ ص ۲۰۷) (مزدیسنا ص ۴۲۰ و ۴۲۶). درحالی‌که در مزدیسنا معین (۱۳۲۶) در ص ۴۲۰ یک اشاره کوتاه به این مرغ شده‌است و در ص ۴۲۶ نیز ۶ خط در بازگویی مستقیم از پورداود چنین استناد شده‌است: «رک: یشتهای ج ۱، مقاله مفصل (گرشاسب) ص ۱۹۵-۲۰۷» که عملاً منبع ارجاعی در مدخل مرغ به «مزدیسنا» هیچ مطلب متفاوت و قابل تأملی ندارد و می‌شد این منبع حذف شود. یا در مدخل «هابیل» به سروده‌ای از اوحدی کرمانی استناد شده که از «مزدیسنا ص ۵۱۲» برداشت شده‌است که بهتر بود به دیوان اوحدی مستقیماً مراجعه می‌شد.

۲- ۷- ۶- نیابردن سند معنی در مدخل اصلی

در برخی موارد چند مدخل به یکدیگر ارجاع داده می‌شوند و مشخص نیست سند معنی در کدام مدخل باید بیاید: مدخل‌های «قورولتای» (به همراه گزارشی کوتاه) و «قوریلتا» (بدون گزارش) ← «قوریلتای». چنین پنداشته می‌شود اگر قرار است سند معنی و ارجاعی به بیرون از لغت‌نامه داده شود، باید در مدخل «قوریلتای» بیاید که هر دو مدخل دیگر به آن ارجاع شده‌است و اصلی به‌شمار می‌آید، درحالی‌که چنین نیست، بلکه تنها استناد جستن به «تاریخ جهانگشا» در مدخل «قوریلتا» آمده‌است.

نمونه‌ای دیگر مدخل‌هایی هستند که برای ابن بابویه (پدر شیخ صدوق) آمده‌است:

۱. «علی قمی. ابن حسین بن موسی بن بابویه قمی...» ← ابن بابویه و علی (ابن حسین بن...).
۲. «ابوالحسن. کنیت ابن بابویه.» ← ابوالحسن علی بن حسین بن موسی.
۳. «ابوالحسن. علی بن حسین بن موسی بن بابویه.» ← ابن بابویه...»
۴. «بابویه.» ← ابن بابویه، ابوالحسن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی...»
۵. «علی. ابن بابویه، علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی...» ← ابن بابویه و علی بن حسین بن...»

برای «ابن بابویه» جدای از مدخل‌های ارجاعی، مطالب در سه مدخل آمده‌است: در دو مدخل هیچ سند معنی دیده نمی‌شود، اما در یک مدخل («علی. ابن حسین بن موسی بن بابویه قمی...» ← ابن بابویه و مآخذ ذیل شود...) پس از گزارشی بسیار کوتاه، ۹ سند معنی آمده‌است. در مواردی از این دست نیز بهتر بود که یک مدخل اصلی به‌شمار می‌آمد و معنی و مآخذ در آن آورده می‌شد و دیگر مدخل‌ها به آن مدخل اصلی بازگردانیده و ارجاع می‌شد.

۲- ۷- ۷- نداشتن مآخذ

بسیاری از مدخل‌هایی که به راویان حدیث و یا محدثین اشاره‌ای کوتاه شده، مآخذ ندارند:

۱. «ابوالهیثم. محدث است. او از حسن و از او ابومعاویه روایت کند.»
 ۲. «ابوالهیثم. ابن نصرین دهر الاسلمی. محدث است و از پدر خود نصرین دهر روایت کند.»
 ۳. «ابوصالح. عطار. او از معاویه و یزیدبن ابی صالح از او روایت کند.»
 ۴. «ابوعبدالرحمن. عبیدبن اسحاق عطار کوفی. از روات حدیث است.»
 ۵. «ابوعبدالله. مرحوم بن عبدالعزیز عطار. از روات حدیث است.»
- برای مدخل ۲۰ سطری «ابراهیم غزنوی. ابراهیم بن مسعود بن محمود بن سبکتکین» هیچ مآخذی نیامده، اما دیده می‌شود مدخل‌هایی دو یا سه سطری (مانند «حسن. ابن احمد بن هبة الله مجدالدین» یا «محمد. ابن طیفور سجاوندی غزنوی») دارای مآخذ هستند.

۲- ۷- ۸- آوردن یا نیاوردن شماره صفحات

آشفتگی دیگر در استناددهی لغت‌نامه یک‌دست نبودن استنادها در آوردن شماره صفحه‌هاست. نمونه آن، مقایسه مدخل «زلیخا» و «رشیدالدین وطواط» است. منابع تا اندازه‌ای یکی است اما قطعاً نویسنده دو مدخل یکی نبوده‌است:

۱. مدخل «زلیخا»: «...» ← لباب الالباب، تاریخ جهانگشای جوینی، مجمل التواریخ و القصص، از سعدی تا جامی، فهرست کتابخانه مدرسه عالی سپهسالار، ترجمه محاسن اصفهان، تاریخ عصر حافظ، مجالس النفاثات، سبک‌شناسی بهار، تاریخ گزیده، مزینا و حبیب السیر شود.»

۲. مدخل رشید الدین وطواط: «رشیدالدین وطواط...» ← تاریخ ادبی ایران تألیف ادوارد براون ج ۳ ص ۷۴ و ۳۸۳ و تاریخ جهانگشا ج ۲ ص ۵، ۶، ۱۱، ۱۳، ۱۴ و ۱۸ و غزالی‌نامه

ص ۱۲۷ و ۲۷۴ و تاریخ عصر حافظ ج ۱ ص یج و تاریخ گزیده ص ۴۴۷، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۲ و ۸۲۷ و فهرست کتابخانه سپهسالار ج ۲ و فرهنگ سخنوران و الذریعه ج ۹ بخش ۲ و چهارمقاله ص ۹۹، ۱۰۱، ۱۲۷، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۵۳ و ۱۷۵ و احوال و اشعار رودکی ج ۱ ص ۱۱، ۵۸۲، ۶۲۴ و ۶۳۵ و ج ۲ ص ۷۸۲، ۷۸۵ و ۸۴۶ و ج ۳ ص ۱۲۷۹ و تتمه صوان ص ۱۶۶، ۲۲۴، ۲۱۲، ۲۲۲ و ۳۵۶ و حاشیه ص ۱۶۶ و سخن و سخنوران ج ۲ صص ۳۴۳ - ۳۴۵ و لباب‌الالباب ج ۱ ص ۳۶، ۳۷، ۸۰، ۸۶ و ۱۹۹ و فهرست المعجم فی معاییر اشعار العجم و مجمع‌الفصحاء ج ۱ ص ۲۲۲ و معجم‌الادبا ج ۷ ص ۹۱ و حبیب‌السیر چ سنگی ج ۱ ص ۳۰۸، ۴۲۱ و ۴۲۳ و روضات الجنات ص ۷۶ و سبک‌شناسی ج ۲ ص ۲۴۸، ۳۳۲، ۳۳۷، ۳۸۷، ۴۰۰ و ۴۰۱ و قاموس الاعلام ترکی ج ۳ و مزدیسنا و تأثیر آن در ادب پارسی ص ۹۰ و ۱۴۱ و تاریخ ادبیات در ایران تألیف صفا فهرست ج ۲ و صص ۹۵۴ - ۹۵۷ شود».

۲- ۷- ۹- زیاده‌روی در آوردن شماره صفحه‌ها یا استنادها

برای نمونه در مدخل «احمد. ابن محمد بن یعقوب» پس از چند سطر توضیح چنین مأخذدهی شده است: «← تجارب‌السلف ص ۲۱۹ و تجارب‌الامم ج ۵ ص ۱۹۷، ۲۵۸، ۲۶۵ - ۲۶۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۸، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۹۴، ۳۹۸، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۹، ۴۳۰، ۴۳۲، ۴۶۷ - ۴۷۰، ۴۹۲، ۴۹۴، ۵۰۲، ۵۰۴، ۵۱۶، ۵۱۸، ۵۲۱، ۵۲۳، ۵۳۱، ۵۴۰، ۵۴۲، ۵۴۴، ۵۵۰، ۵۵۳، ۵۵۵، ۵۵۷، ۵۶۵، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۷۱، ۵۷۵ و ← ابوعبدالله بریدی شود». آیا این مقدار شماره صفحه برای استناد به کتاب تجارب‌الامم شایسته است؟ درحالی که در بسیاری از آنها صرفاً از «احمد بن محمد» نام برده شده است. این شیوه ارجاع‌دهی چه تفاوتی با اعلام پایان کتاب‌ها دارد؟! استنادهای لغت‌نامه باید مجموعه‌ای از اعلام پایان کتاب‌های تاریخی باشد؟! گاهی نیز در برخی مدخل‌ها دیده می‌شود که با اندک معنی و گزارشی، انبوهی از استنادها آورده می‌شود: در مدخل «علی. ابن حسین بن محمد بن احمد بن هيثم بن عبدالرحمان بن مروان بن عبدالله بن مروان بن محمد» پس از ارجاع به مدخلی دیگر آنگاه بیش از سی مأخذ می‌آید. و در مدخل ارجاعی تنها دو سه مأخذ بیشتر نیامده است.

۲- ۷- ۱۰- ضروری نبودن استناد

در مواردی دیده می‌شود که ضرورتی به استناد نیست، برای نمونه به مدخل زیر توجه شود: «ابن‌بزاز. درویش توکلی بن اسماعیل. صاحب حبیب‌السیر از او نام می‌برد. کتاب صفوة‌الصفاء در

مناقب و احوال و گفته‌های شیخ صفی‌الدین اردبیلی، تألیف اوست...». استناد به اینکه صاحب کتاب حبیب‌السیر از او نام می‌برد، چه دردی را دوا می‌کند؟ حبیب‌السیر سرشار از اسم است، آیا باید برای هر کدام از این نام‌ها مدخلی در لغت‌نامه بیاید؟

۲- ۷- ۱۱- زیاده‌روی در استناد به فرهنگ‌ها

در مواردی دیده می‌شود که برای یک مدخل -که می‌شد با یک جمله کوتاه گزارش داد- زیاده‌روی شده‌است. برای نمونه به مدخل زیر توجه شود:

«بید. (اخ) نام دیوی بود در مازندران که رستم او را کشت. (برهان). نام دیوی که با رستم در مازندران جنگید. (از ناظم الاطباء). نام دیوی از دیوان مازندران. (غیاث). نام دیوی از دیوان مازندران که رستم او را کشت. (آندراج). اسم دیوی است مازندرانی. (از رشیدی). نام دیوی از دیوان مازندران که در قصه‌های شاهنامه منظوم است. (انجمن آرا)...»

۳- نتیجه‌گیری

یافته‌های این پژوهش نشان داد که لغت‌نامه دهخدا، با وجود جایگاه یگانه و انکارناپذیر خود در تاریخ زبان فارسی، از منظر ساختار فرهنگ‌نگاری واجد انسجام نیست. نتایج تحقیق برپایه استقرای تحلیلی استخراج و همراه با شواهد متنی ارائه شده‌است. بررسی نمونه‌های منتخب از مدخل‌ها آشکار ساخت که ساختار درونی این اثر بیش از آنکه تابع الگوی روشمند فرهنگ‌نویسی علمی باشد، متأثر از سلاقی شخصی و شیوه گردآوری فردی نویسندگان مدخل‌هاست؛ رویکردی که در دوره شکل‌گیری لغت‌نامه طبیعی به‌شمار می‌آمد، اما نسبت به معیارهای فرهنگ‌نگاری معاصر با چالش‌هایی بنیادین همراه است.

تحلیل ساختاری مدخل‌ها نشان داد که نابسامانی‌ها محدود به یک حوزه نیست، بلکه در سطوح گوناگون فرهنگ‌نگاری از جمله آوانگاری واژگان، ارائه اطلاعات ریشه‌شناختی، ثبات در گزینش و صورت‌بندی سرواژه‌ها، سازمان‌دهی درونی مدخل‌ها، و نظام ارجاع‌دهی‌ها و استنادها نمود یافته‌است. این ناهمگونی‌ها ناشی از تفاوت قلم نویسندگان، ورود نیروهای جوان و کم‌تجربه در فرایند تدوین، و فقدان شیوه‌نامه مدون و الزام‌آور در مدیریت علمی مؤسسه بوده‌است. با این روی، صرف‌نظر از منشأ این کاستی‌ها، پیامد نهایی آن کاهش انسجام ساختاری فرهنگ و دشواری در بازیابی نظام‌مند اطلاعات واژگانی برای کاربر امروزی است.

بر این پایه، نقد ساختاری لغت‌نامه دهخدا نه با هدف نفی ارزش علمی و فرهنگی آن، بلکه با رویکرد بازخوانی انتقادی یک میراث زبانی صورت گرفته‌است. استمرار بهره‌برداری علمی از

این اثر سترگ در فضای دانشگاهی معاصر شایسته بازنگری جدی در ساختار آن است. چنین بازنگری می‌تواند ضمن پاسداشت اصالت تاریخی و غنای داده‌های زبانی لغت‌نامه دهخدا، آن را به فرهنگی کارآمد، منسجم و منطبق با نیازهای پژوهشی نسل‌های آینده بدل سازد و این سرمایه ملی و فرهنگی را از سطح یک میراث تاریخی به جایگاهی پویا در نظام دانش معاصر زبان فارسی ارتقا دهد.

منابع

- احتشامی شعله. تحلیل استنادی مدخل‌های اعلام تاریخی غیرشخص لغت‌نامه دهخدا. *مجله کتابداری*، ۱۳۸۲؛ (۳۷): ۱۷۳-۱۹۹.
- استادی رضا. کاستی‌ها و ضعف‌ها در لغت‌نامه دهخدا، *کیهان/اندیشه*، ۱۳۷۷؛ (۷۸ و ۷۹): ۵-۳۱.
- انوری حسن. فرهنگ بزرگ سخن. تهران: سخن. ۱۳۸۲.
- دستور خط فارسی، مصوب فرهنگستان زبان و ادب فارسی. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی. ۱۳۸۹.
- دهخدا علی‌اکبر. لغت‌نامه دهخدا. تهران: موسسه لغت‌نامه دهخدا. ۱۳۷۷.
- صادقی علی‌اشرف. شیوه‌های فرهنگ‌نویسی در لغت‌نامه دهخدا، *فرهنگ نویسی، ویژه‌نامه فرهنگستان*، ۱۳۸۸؛ (۲): ۲-۳۹.
- مصاحب غلامحسین. دایره‌المعارف فارسی. تهران: امیرکبیر. ۱۳۸۱.
- معین محمد. مزدیسنا و ادب پارسی. تهران: دانشگاه تهران. ۱۳۲۶.
- معین محمد. فرهنگ فارسی. تهران: امیرکبیر. ۱۳۸۰.
- میرشمسی مریم. دهخدا و لغت‌نامه. تهران: قطره. ۱۴۰۳.

روش استناد به این مقاله:

صفی‌پور علی. نقد ساختاری شیوه فرهنگ‌نویسی در لغت‌نامه دهخدا، *زبان فارسی و گویش‌های ایرانی*، ۱۴۰۴؛ (۲۰): ۱۱۵-۱۳۸. DOI:10.22124/plid.2026.32870.1751

Copyright:

Copyright for this article is retained by the author(s), with first publication rights granted to *Zaban Farsi va Guyeshhay Irani (Persian Language and Iranian Dialects)*. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the original work is properly cited.

